

Kutadgu Bilig Nüshalarının Eskicilik Açısından Karşılaştırılması

Abdullah Mert*

Öz

Karahanlı Türkçesi 11 ve 12. yüzyıllarda Türkler arasında ortak yazı dili olarak kullanılmıştır. Bu dille yazılmış eserlerden az bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Bu birkaç eserden biri de Kutadgu Bilig'dir. Farklı tarih ve yerlerde istinsah edilmiş üç nüshası bulunan bu eserin orijinal nüshası elimize ulaşmamıştır. Bu durum nüshaların hangisinin daha eskicil olabileceği sorusunu doğurmuştur. Türkoloji'de Fergana nüshasının diğer iki nüshaya göre daha eskicil olduğu konusunda genel bir kanaat vardır. Bu çalışmada, var olan bu kanaat dil verileri kullanılarak kanıtlanmaya çalışılmıştır. Kutadgu Bilig'in üç nüshası, orijinal nüshaya en yakın olan nüshayı tespit etmek için *şekil*, *ses* ve *söz varlığı* ana başlıkları altında eskicilik açısından mukayese edilmiştir. Yapılan değerlendirmeler neticesinde diğer iki nüshaya göre Fergana nüshasının eskicil, Herat nüshasının yenicil nüsha olduğu anlaşılmış, Mısır nüshasının ise dil verileri açısından iki nüsha arasında Fergana nüshasına daha yakın olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi, Kutadgu Bilig, eskicilik, yazım

* Arş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Konya/Türkiye
amert@konya.edu.tr

GİRİŞ

Yusuf Has Hacib tarafından kaleme alınan Kutadgu Bilig (1069), Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden biridir. Türk dili tarihinde önemli bir yere sahip olan bu eserin orijinal yazması (ilk nüshası) elimize ulaşmamıştır. Kutadgu Bilig'e, ilk istinsahında manzum bir ön söz, ikinci istinsahında bu manzum ön sözün mensur bir özeti eklenmiştir. Bugüne ulaşan nüshaların, orijinal nüshadan değil, manzum ve mensur ön sözün ekli olduğu bir nüshadan (ana nüsha) veya bu nüshadan istinsah edilen nüshalardan kopya edildiği sanılmaktadır.¹ Metne istinsah esnasında eklenen ön sözde bir yandan eserin kendisi ve yazarı hakkında bilgi verilmiş, diğer yandan ön sözü yazan kişinin fikirlerine göre eserin önemli yönleri belirtilmiştir (Arat 2007: XXXI). Bugün elimizde bulunan nüshalar; Herat (Viyana), Mısır (Kahire) ve Fergana nüshalarıdır.

KUTADGU BİLİĞ NÜSHALARI

1.1 Herat (Viyana) Nüshası

1439 yılında Uygur harfleriyle istinsah edilmiştir. Arat, bu nüshanın Arap harfleriyle yazılmış bir nüshadan Uygur harflerine çevrildiğini ileri sürmüştür. Ayrıca Herat nüshasının çok özensiz yazıldığını ve belli başlı bir kütüphane ya da kişi için yazılmış olmaktan çok müsvedde olarak tasarlanmış olabileceğini, bazı Uygur harfli sözcüklerin altına müstensih tarafından Arap alfabesiyle düşülen notların büyük bölümünün metni anlamamaktan kaynaklanan yanlışlıklar içerdiğini ve bu durumun eserin istinsah edildiği tarihte artık anlaşılabilirlik seviyesinin düştüğünün de bir göstergesi olduğunu belirtmiştir (Arat 2007: XXXIII).

Diğer nüshalarda olduğu gibi bu nüshada da eksik kısımlar vardır. 19. Sayfada² 7. satırdan sonra gelen 197 ile 228 arasındaki beyitleri³, 180. sayfada 5. satırdan sonra gelen 6304 ile 6351 arasındaki beyitleri ve 184. sayfada 16. satırdan sonra 6521 ile 6604 arasındaki beyitler diğer iki nüsha ile karşılaştırıldığında Herat nüshasında eksiktir; ancak nüshada sayfa eksikliği yoktur. Arat'a göre, bu durum Herat nüshasının noksan bir nüshadan istinsah edilmiş ya da istinsah edilirken dikkatsizlik sonucunda ilgili kısımlarının atlanmış olabileceğini akla getirmektedir (Arat 2007: XXXIII).

Yukarıdaki eksiklerden farklı olarak 98. sayfanın sonundan itibaren 2439 ile 3473. beyitler arasındaki kısım Herat nüshasında eksiktir. Arat, söz konusu

sayfaların nüsha tanzim edildikten sonra kaybolmuş olabileceğini söylemiştir (Arat 2007: XXXIII). 98. sayfanın son beytinde Ögdülmüş ile İlig sohbet ederken 99. sayfanın ilk beytinde Odgurmüş ile Ögdülmüş sohbet etmektedir. Aradaki sayfaların kaybolduğu metnin bağlamındaki kopukluktan da anlaşılmaktadır.⁴

Anadolu'da ilk durağı Tokat olan bu nüshanın İstanbul'a getirilişi 1474 yılında Şehzade Abdürrezzak Bahşı aracılığıyla olmuştur. İstanbul'a getirildikten bir süre sonra unutilan bu nüsha, 18. yüzyılın sonlarına doğru Avusturyalı bilgin Jon von Hammer tarafından bir sahaftan satın alınmış ve Viyana'ya götürülerek Viyana Sarayı Kitaplığına verilmiştir. Bu nüsha bilim dünyasının tanıdığı ilk nüshadır. Türk Dil Kurumu 1942'de bu nüshayı tıpkıbasım olarak yayımlamıştır (Arat 2007: XXXIII-XXXVI).

2014 yılında Eskişehir Valiliğinin katkılarıyla bu nüshanın kaliteli kâğıt üzerine çok iyi bir tıpkıbasımı yapılmıştır (Üşenmez 2014).

1.2. Mısır (Kahire) Nüshası

14. yüzyılda istinsah edildiği tahmin edilen (Arat 2007: XXXIX) Kutadgu Bilig'in Mısır nüshası (Kahire nüshası) 1896 yılında Kahire'de, Hidiv Kütüphanesinin o dönemdeki müdürü Alman bilginlerden Moritz tarafından bulunmuştur. Kütüphane düzenlenirken bodrum kata atılmış olan dağınık kitap ve sayfa yığınları gözden geçirildiği sırada Kutadgu Bilig'e ait parçalar toplanarak bir araya getirilmiş ve böylece bu nüsha kaybolmaktan kurtarılmıştır. Açık ve okunaklı bir nesihle yazılmış olan nüshanın başında ve ortalarında bazı sayfalar rutubetin etkisiyle okunamaz duruma gelmiş⁵ olmasına rağmen, metnin büyük kısmı iyi durumdadır. Nüshanın 16 (73-454), 24 (587-646), 36 (836-957), 72 (1504-1562), 272 (4579-4610), 374 (6245-6303) ve 392. (6632-6645) sayfalarından sonra gelen beyitlerde eksiklik söz konusudur. Bu durum metnin, ilgili sayfalarının kaybolmasıyla alakalı olmalıdır. Hâlâ Mısır'da bulunan bu nüsha 1943 yılında Türk Dil Kurumu tarafından tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır (Arat 2007: XXXVIII).

2014 yılında Üşenmez vd. (2014) tarafından baskıya hazırlanan bu nüshanın da tıpkıbasımı yapılmıştır. Ayrıca Özbekistan Ebu Reyhan El-Biruni Yazma Eserler Kütüphanesinde bu nüshadan 1897 yılında istinsah edilmiş 4 cilt hâlinde bir nüsha daha vardır. Kütüphane Müdürü Moritz, Radloff'un isteği

üzerine bir Arap filolog ve hattata bu yeni nüshayı hazırlatmıştır (Üşenmez 2013: 11).

1.3. Fergana Nüshası

Kutadgu Bilig'in üçüncü nüshası Fergana nüshasıdır. Özbekistan Ebu Reyhan El-Biruni Yazma Eserler Kütüphanesinde saklanmakta olan nüshanın (Üşenmez 2009: 688) başındaki manzum mukaddime kısmı ve sonundaki 6232-6645 arası beyitler eksiktir. Kitabın nerede ve kim tarafından istinsah edildiğine dair bilgiler bu eksik kısımlarla birlikte kaybolmuş olmalıdır. Bu nüshanın dağılık sayfaları sonradan bir araya getirilerek dikilmiş ve dörtlükler altın suyu ile yazılmıştır. 14. yüzyılın ilk yarısında Harezmi coğrafyasında istinsah edildiği sanılmaktadır. Arap harfleriyle yazılmış olan bu nüsha Kutadgu Bilig'in ele geçen nüshaları arasında en önemlisidir (Arat 2007: XXXVII). 1913 yılında Fergana'da Zeki Velidi Togan, Nemenganlı Muhammet Hacı İşan Lalereş isimli bir şahsın özel kütüphanesinde bu nüshayı görmüş ama almaya muvaffak olamamıştır. 1914 yılında nüshadan aldığı üç beyti de dâhil ettiği bir yazıyla Fergana nüshasını ilim âlemine tanıtmıştır. 1924 yılında A. Fitrat nüshayı sahibinden almayı başarmış ve Taşkent Esasi Kütüphanesine teslim etmiştir (Üşenmez 2013: 12).

Fergana nüshası da 1943 yılında Türk Dil Kurumu tarafından tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır. Daha sonra Üşenmez (2013) tarafından yeniden baskıya hazırlanan Fergana nüshasının kaliteli kâğıt üzerine tıpkıbasımı yapılmıştır.

2. ESKİCİLİK TERİMİ

Araştırmacılar tarafından eskicilik teriminin çeşitli tanımları yapılmıştır.

Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*'nde bu kavramı karşılamak için *eskicilik*, *eski kelime*, *eskilik* terimlerini kullanır.

Eskicilik (Alm. arkaismus; Fr. archaisme; İng. archaism): Eskiye bağlılık, artık kullanılıştan düşmüş olan eski kelimeleri veya kelimelerin eski biçimlerini kullanma; kalıntı kelimeleri kullanma.

Eskilik (Alm. archaismus; Fr. archaisme; İng. archaism): Eskiden kalma; yazı ve konuşma dilinde artık kullanılıştan düşmüş olan, dilin daha eski veya tarihî devirlerine ait kelime, deyim ve şekiller: *adaklı* "sözlü", *ağrı* "ağı, zehir"; *demiri* "demir rengi", *gendüzi* "kendisi", *gözgü*

“ayna”, ıldız “yıldız”, *oğrı* “hırsız”, *urmak* “vurmak”, *sayrı* “hasta”, *akıl kulağına okumak* “aklına getirmek, hatırına düşürmek” vb.

Eski kelime (Alm. erbwort; Fr. mot archaïque; İng. archaic word; Osm. miras kelime, ta’bîr-i metrûk, ta’bîr-i mehcûr): Bugün artık kullanı-
lıştan düşmüş bulunan veya eski biçimi ile kullanılan kelime; arkaik
kelime; kalıntı kelime; *gökçek* “güzel”, *esrük* “sarhoş”, *bencileyin* “benim
gibi”, *heybetlü*, *haşmetlü*, *kaygulanmak* vb. (1992: 55)

Berke Vardar eskicil biçimi şu şekilde tanımlar:

Eskil biçim [Alm. Archaismus] [Fr. archai’sme] [İng. archaism]: Kul-
lanımdan düşmüş, dilsel çevrimden çıkmış bulunan sözlüksel birim,
sözdizimsel olgu, vb. (2002: 93).

Mehmet Ölmez “Çağataycadaki Eskicil Öğeler Üzerine” adlı makalesinde
eskicil, *eskicilik* terimlerini kullanarak bu kavramı şu şekilde tanımlamıştır:

Bir dilde Eski Türkçeye karşılaştırıldığında, öteki Türk lehçelerinde
bulunmayan ses ve yapı özelliklerinin yanı sıra sözlüksel biçimlerin de
Eski Türkçeye benzer biçimde yaşaması, kullanılmasıdır. (2003: 136)

Eski nüsha ifadesi nüshaların fiziki durumlarının eskiliğini veya en erken
istinsah edilen nüshayı çağrıştırmaktadır. Bu açıdan metnin istinsah edildiği
tarih, nüshada kullanılan dilin eskiliği hakkında bizi her zaman doğru sonu-
ca götürmeyebilir. Daha yakın tarihli bir nüsha çok daha eski dil özellikleri
taşıyan bir nüshadan istinsah edilmiş olabilir. Bu bakımdan biz eskicil teri-
mini tercih ettik ve bu terimi şu şekilde tanımladık: Bir sözcüğün, ekin ya da
sesin dil tarihi içinde geçirmesi beklenen anlam, ses ve şekil değişikliklerini
geçirmeyerek eski hâliyle donuklaşmasına *eskicilik*, bu özelliği yansıtan dil
unsurlarına da *eskicil* denilebilir. Eskicil nüsha, en önce yazılan değil, içinde
en eski dil özelliklerini barındıran nüshadır. Çalışmamızda *eskicil* ve *eskicilik*
ile kast edilen şey *arkaiklik* ve *arkaizm*’dir.

Bu makalede Kutadgu Bilig nüshalarının daha eskicil olanını, nüshalarda yer
alan yenicil özelliklere göre de tespit etmeye çalıştık. Bundan dolayı yenicil
biçimi de tanımlamak gerekmektedir. Bizce, bir sözcüğün, ekin ya da sesin
eş zamanlı olarak ele alınan dil dönemi içinde karşılaştırılması beklenilmeyen,
ancak daha sonraki bir dil evresinde ortaya çıkabilecek anlam, ses ve şekil

değişikliklerini bünyesinde barındıran biçimine *yenicil* biçim denilebilir. Örneğin, /d/ > /y/ ses değişmesi Karahanlı Türkçesinden sonra Harezmi Türkçesi döneminde gerçekleşmiştir. Kutadgu Bilig'in Mısır ve Fergana nüshalarında *tod*- "doymak" (1143 beyit) biçiminde yer alan fiilin Herat nüshasında *toy*-biçiminde karşımıza çıkması Herat nüshasındaki biçimin Karahanlı Türkçesi için yenicil olduğunu gösterir. Bu yenicil biçim müstensih'in esere müdahalesi şeklinde ortaya çıkmış olmalıdır. Bu açıdan Karahanlı Türkçesi özellikleriyle Herat nüshasını değerlendirdiğimizde yenicil diyebileceğimiz birçok unsur görmekteyiz. Başka bir örnek vermek gerekirse; /G/ > /w/ değişmesi, Harezmi Türkçesi döneminde görülen bir özelliktir. Herat nüshasında bu ses değişmesine rastlarız. Fergana ve Mısır nüshalarında *yağuk* "yakın" (778 beyit) olan kelime Herat nüshasında *yavuk/yawuk* şeklindedir. Bu durum, Fergana ve Mısır nüshalarında geçen şeklin daha eskicil olduğunu gösterir.

3. NÜSHALARIN ESKİCİLLİĞİ ÜZERİNE GÖRÜŞLER

Değişik zaman ve yerlerde kopyalanan nüshalar bünyelerinde birtakım ses, şekil ve söz varlığı farklılığı barındırmaktadır. Bu farklılıklar, hangi nüshanın eserin orijinaline daha yakın olduğu sorusunu doğurmuştur.

Arap yazısı uzmanı Moritz, Arap harflerinin nüshalarda kullanılış biçimlerinden yola çıkarak Fergana nüshasının, Mısır nüshasına göre daha eski bir döneme ait olduğunu, belki de 13. yüzyılda yazılmış olabileceğini tahmin etmektedir, ancak bu görüş tek bir sayfanın değerlendirilmesine dayanmaktadır (Arat 2007: XXXVII). İstinsah metninde kullanılan yazının eskiliği bir nüshanın eskicil olduğunu kanıtlamaya yetmez. Bu yalnızca Fergana nüshasının elimizdeki diğer nüshalardan daha önce yazılmış olabileceğini gösterir, fakat nüshanın asıl metne daha yakın olduğu konusunda sağlıklı bilgi vermez.

Robert Dankoff (2015: 270) "Textual Problem in Kutadgu Bilig (Kutadgu Bilig'in Metin Sorunları)" isimli çalışmasında nüshaları eskiden yeniye doğru Fergana (13. yüzyıl ?), Mısır (1367'den önce) ve Herat (1439) şeklinde sıralamış, Mısır ve Herat nüshalarının ortaklık açısından Fergana nüshasından uzaklaştığı birçok noktanın olduğunu söylemiştir. Fakat Mısır ve Herat nüshaları arasında da farklılıkların olduğunu belirtmiştir. Dankoff'un (2015: 270- 271) nüshaların istinsah edilme sırasına dair hazırladığı şema şu şekilde yer alır:

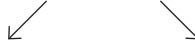
1. Orijinal Metin (1069–1070)

2. Manzum Ön Sözü'n Metne Dâhil Oluşu (XII. Yüzyıl ?)

3. Mensur Girişli *Ana Nüsha* (Archetype)

4. Mensur Girişsiz *Fergana Nüshası*

(XIII. Yüzyıl ?)

X

5.

Kahire Nüshası

(1367'den Önce)

Y

6.

Herat Nüshası

(1439)

Buna göre, Fergana ve X nüshası 3. aşamadaki ana nüshadan (Archetype) istinsah edilmiştir. X nüshası, Kahire ve Y nüshasına; Y nüshası da Herat nüshasına kaynaklık etmiştir. Bu çalışmada nüshaların ortaya çıkma aşamaları ile ilgili yer alan bilgiler, metinlerin müstakil olarak karşılaştırılıp ses ve şekil açısından incelenmesiyle elde edilen verilere değil Arat'ın hazırladığı neşrin giriş kısmında verdiği bilgilere dayanır.

Orijinal yazmaya en yakın olan nüsha hakkında bir şey söyleyebilmek için metnin eskiçillik açısından bir incelemeye tabi tutulması gerektiğine, ancak bu işlem yapıldıktan sonra eskicil nüshanın ortaya konulabileceğine inanmaktayız.

4. YÖNTEM

Kutadgu Bilig nüshaları şekil, ses ve söz varlığı bakımından eskiçillik değerlendirilmesine tabi tutulmuş, tüm beyitler karşılaştırılmalı olarak incelenmiş ve farklı kullanımlar kaydedilmiştir. Fakat orijinal yazmada yer alması pek mümkün olmayan daha çok Herat nüshasında bulunan, müstensihin anlamayarak yanlış yazdığını düşündüğümüz kelimeler değerlendirilmeye tabi tutulmamıştır.⁶ Ayrıca makale boyutunu aşan bir çalışma teşkil edeceği için

tespit edilen verilerin tümü tablolara dökülmeyerek her konu başlığı altında sınırlı sayıda örneğe yer verilmiştir.

Marcel Erdal (2011: 204) Kutadgu Bilig'i Eski Türkçe içinde değerlendirip Kutadgu Bilig'in yazılış tarihinin birçok Eski Uygurca metinden daha erken olduğunu, dil inkişafı bakımından da Eski Uygurcanın geç metinlerinin Kutadgu Bilig'den daha eskicil olmadığını dile getirmiştir. Aysu Ata (2010: 32), Ferruh Ağca (2009: 4), M. Vefa Nalbant (2008: 13) gibi araştırmacılar da Karahanlı Türkçesinin ilk metinlerinin Eski Türkçe içinde değerlendirilmesi gerektiğini söylemektedir. Bu doğrultuda Nüshalarda yer alan ses, şekil ve söz varlığı unsurları değerlendirilirken Eski Uygur Türkçesi eskicilik açısından ölçüt kabul edilmiştir. Bu dönemin özelliklerini yansıtan ses, şekil ve söz varlığı unsurları eskicil, Orta Türkçe ve sonraki dönemlerin dil özelliklerini taşıyan unsurlar ise yenicil olarak kabul edilmiştir.

5. İNCELEME

5.1. Şekil Bakımından Eskicilik

5.1.1. Ayrılma Durumu Eki

Orhon Türkçesinde bulunma durumu eki, ayrılma durumu için de kullanılmıştır. “Orhon Türkçesinde adların bulunma-çıkma durumu {+DA} eki ile kurulurdu” (Tekin 2003: 113). Yenisey Yazıtlarında bulunma-çıkma durumu eki olarak {+DA} kullanılmış, {+DIn} eki ise tanıklanamamıştır (Şimşek 2014).

Orhon Türkçesinde olduğu gibi Eski Uygurcada da bulunma durumu eki {+DA}, bulunma yanında ayrılma, çıkma da ifade eder (Eraslan 2012: 145). Uygurcada çıkma durumu daha ziyade bulunma-çıkma durumuyla karşılanmış, dönem sonuna doğru {+DIn} çıkma durumu eki yaygınlaşmıştır (Eraslan 2012: 148).

Ayrılma durumu eki üç nüshada da düzensizdir. İncelediğimiz nüshalardan Fergana nüshasında {+dA}, {+dIn}; Mısır nüshasında {+dA}, {+DAn, +DIn}; Herat nüshasında ise {+DA}, {+DAn, +DIn} eklerinin çıkma durumu eki olarak kullanıldığı görülmüştür. Aşağıda verilen örneklerde de görüleceği gibi Fergana nüshasında Eski Türkçedeki bulunma-çıkma işlevindeki {+DA}, diğer çıkma durumu ekine göre daha fazla kullanılmıştır. {+DA} ekini daha eskicil bir şekil olarak kabul etmek gerekir.⁷

Beyit sırası	Herat nüshası (A)	Fergana nüshası (B)	Mısır nüshası (C)
517	ösüngten	özingde	özüngden
667	başıntın	başında	başından
1092	meningtin	meningde	meningde
1166	kıztın	kızda	kızdın
1243	seningten	seningde	seningden
1388	anasında	anasında	anasındın
1397	ökünçtin	ökünçde	ökünçden
1570	andın	anda	anda
1828	bayattın	bayatdın	bayatdın
2646	ertın	erdin	erden
3632	bulğayuktın	bulğanuqdın	bulğanuqdın
3913	şekertın	şekerde	şekerden
4106	işte	işde	işten
4183	seningtin	seningde	seningde
4746	ikiten	ikide	ikiden
5292	sağıştan	sağışdın	sağıştan

Bu bölümde nüshalar çıkma durumu açısından karşılaştırılmıştır. Herat nüshasında dokuz kez {+tIn}, bir kez {+dIn}, dört kez {+tAn}, bir kez {+tA}, bir kez de {+dA} ekinin geçtiği; Mısır nüshasında üç kez {+dA}, yedi kez {+dAn}, dört kez {+dIn}, iki kez de {+tAn} ekinin geçtiği görülmüştür. Fergana nüshasında on iki kez {+dA}, dört kez de {+dIn} ekinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Eski Türkçede sıklıkla kullanılan {+dA} bulunma-çıkma durumu ekinin Fergana nüshasında diğer iki nüshaya göre çok daha fazla yer aldığı görülmektedir. Kıpçak dönemi metinlerinde kullanılmaya başlanan {+tAn} ve {+dAn} eki (Ercilasun 2009: 404) Fergana nüshasında hiç yer almaz. Ayrılma durumu ekinin, Herat ve Mısır nüshasında yer alan kimi sözcüklerde ünsüz uyumuna girdiği görülmektedir. Bu tespitler ayrılma durumu eki açısından Fergana nüshasının daha eskiçil nüsha olduğunu gösterir. Burada Mısır ve Herat nüshası birbirine yakın durmaktadır.

5.1.2. {-GII} Teklik İkinci Şahıs Emir Eki

{-GII} teklik ikinci şahıs emir ekinin kullanımı Eski Türkçenin başlangıcına kadar uzanır. Bu ek Eski Türkçede düz dar ünlülerle kullanılmıştır (Eraslan 2012: 322). İncelediğimiz üç nüshada da {-GII} emir eki yer alır. Fakat Herat nüshasında {-GII} emir ekinin yanında, Eski Türkçede bulunmayan Kıpçak ve Karluk sahasında görülmeye başlanan {-GIn} emir eki de yer alır (Güner 2013: 235, Öztürk 1997: 139). {-GIn} emir eki Harezmi Türkçesiyle yazılmış eserlerde sadece bir kez görülmüştür (Toprak 2003: 114). Bu durum Herat nüshasının Kıpçak veya Çağatay Türkçesi etkisinde kaldığının bir göstergesi sayılabilir.

Beyit sırası	Herat nüshası (A)	Fergana nüshası (B)	Mısır nüshası (C)
333	işidgin	işitgil	---
573	oķıgın	oķıgil	oķıgil
580	körüngin	körüngil	körüngil
621	kelgin	kelgil	---
683	aygın	aygil	aygil
781	turgın	turgıl	turgıl
782	küdezin	küdezil	küdezil
1080	sözlemegin	sözlemegil	sözlemegil
1148	ķılmağın	ķılmağil	ķılmağil
1514	eşidgin	işitgil	---
1713	oķıgın	oķıgil	oķıgil
3545	ķılmağın	ķılmağil	ķılmağil
4555	bolgın	bolgil	---
4692	ķılgın	ķılgil	ķılgil
5472	bazgın	basgil	basgil

Her üç nüshada da {-GII} emir eki görülür ancak {-GIn} emir eki yalnızca Herat nüshasında yer alır. Harezmi Türkçesinde bile yalnızca bir kez kullanılan {-GIn} emir ekinin ondan daha önceki bir evreye karşılık gelen Karahanlı Türkçesi eserlerinde tanıklanması pek mümkün görünmemektedir. Teklik ikinci kişi emir eki açısından nüshalara bakıldığında {-GIn} emir ekinin Mısır ve Fergana nüshalarında tanıklanamadığı, Herat nüshasında ise sıklıkla yer

aldığı görülür. Bu durum Fergana ve Mısır nüshasının eskicil, Herat nüshasının yenici olduğu bir göstergesidir. Ayrıca Fergana ve Mısır nüshaları burada birbirine yakın durmaktadır.

Nüshaların en az ikisinde tanıklanamayan eklerin Karahanlı Türkçesi içerisinde değerlendirilmesini şüpheyle karşılamak gerekir. İstinsah esnasında müstensih metne müdahale etmiş olabileceği unutulmamalıdır. Teklik ikinci şahıs emir eki {-GI} bu durumun örneği olarak karşımıza çıkmıştır. Yalnızca Herat nüshasında yer alan bu ek diğer iki nüshada kullanımı söz konusu değildir. Harezmi Türkçesinde tek örnekte yer alır.

5.1 Ses Bakımından Eskicilik:

5.1.1. /j/>/c/ Değişmesi

/j/ ünsüzü alıntı kelimelerde bulunan bir ünsüzdür. Eski Uygur Türkçesinde bu sesi karşılamak için /z/ ( ) harfi kullanılmıştır (Ayazlı vd. 2011: 52). Arap alfabesiyle yazılan Türkçe metinlerde ise bu sesi karşılamak için müstakil bir harf (ﺝ) vardır.

Beyit sırası	Herat nüshası (A)	Fergana nüshası (B)	Mısır nüshası (C)
458	acunça	ajunça	ajunça
732	acun	azun	ajun
1032	eric	erej	erej
1119	acun	azun	ajun
2076	acun	azun	ajun
2141	acun	ajun	ajun
2156	eric	erej	erej
2474	acun	ajun	ajun
3569	eric	erej	erej
3616	acunuğ	azunuğ	ajunuğ
4884	acun	ajun	ajun
4885	kücek	küjek	küjek
5231	acun	ajun	ajun

Eski Türkçeye Soğdca'dan gelen “*dünya*” anlamındaki *ajun* <ajün kelimesinin /j/ sesi Çağatay Türkçesinde /c/’ye dönmüş, sözcük *acun* biçimini almıştır (EDPT: 28a). Sözcük, Fergana nüshasında *azun/ajun*, Mısır nüshasında *ajun*

şeklinde iken Herat nüshasında devamlı *acun* olarak görülmektedir. *Saadet* anlamındaki *erej* < *rej* sözcüğü Soğdca dilimize giren kelimelerden biridir (EDPT: 200a). Bir tek Herat nüshasında sözcüğün bünyesindeki /j/ sesinin /c/’ye değiştiği görülür. 4442. beyitte A nüshasında sözcüğün *erez* şeklinde yazılması /c/ harfinin /j/ sesini işaretlemek için kullanılmadığını aksine /j/ > /c/ değişmesinin gerçekleştiğini gösterir. Çünkü Uygur imlasında /z/ harfi /j/ sesini işaretlemek için kullanılmıştır.

Fergana nüshasında *ajun* sözcüğünün kimi yerlerde *azun* kimi yerlerde *ajun* şeklinde yazıldığı görülmektedir. Bu ikili yazım Fergana nüshasının Uygur harfli bir nüshadan istinsah edilmiş olmasıyla ilgili olabileceği gibi, müstensih-in istinsah esnasında noktalardan tasarruf ederek üç nokta yerine tek nokta yazmasıyla da ilgili olabilir.

Clauson’un (EDPT: 696b) İrani dillerden Türkçeye girmiş olabileceğini söylediği *küjek* “perçem” sözcüğü, Herat nüshasında /j/ > /c/ değişmesi sonucunda *kücek* şeklini almıştır.

Yukarıdaki tabloya bakıldığında Fergana nüshasında /j/ sesinin yazımında /z/ ve /j/ harflerinin kullanıldığı, Mısır nüshasında bu sesi barındıran sözcüklerin geçtiği her yerde /j/ harfiyle yazıldığı, ancak Uygur harfleriyle yazılmış olan Herat nüshasında bu sesin /c/’ye döndüğü görülür. /j/ sesinin /c/’ye değişmesini yenil bir unsur olarak değerlendirmek gerekir. Bu bakımdan Fergana ve Mısır nüshası /j/ sesi açısından Herat nüshasına göre daha eskicil nüshalardır.

5.2.2 Yori- Fiilinin Sıra Değiştirmesi

Eski Türkçede *yori-* “yürümek” fiili art sıradan ünlüdür. Ancak sonraki dönemlerde /y/ sesinin inceltici etkisi ile fiilin ön sıradan ünlülü olan *yürü-* biçimi de ortaya çıkmıştır. Bugün artık, çağdaş Türk lehçelerinin hemen hepsinde fiil ön sıradan ünlülü biçime geçmiştir yalnızca Tuvacada *coru-*, *cor-* şeklindedir (EDPT: 957a).⁸

Beyit sırası	Herat nüshası (A)	Fergana nüshası (B)	Mısır nüshası (C)
847	yürü-gin	yori-ğil	---
1134	yürügli	yoriğli	yoriğli
4366	yürügli	yoruğli	yoruğli
5309	yürigil	---	yoriğil
5338	yürigli	yoriğli	yoriğli
6056	yürüdmeğli	yorıtmağli	yorıtmağli

yorı- “yürümek” fiili art sıradan ünlülü biçimiyle üç nüshada da yer alır. Bununla birlikte Herat nüshasında *yorı-* fiilinin hem art hem de ön sıradan ünlülü biçimiyle kullanımı söz konusudur; örneğin, 4094. beyitte *yoriğil* sözcüğü üç nüshada da art sıradan ünlülü olarak yer alır. Yukarıdaki tabloya bakıldığı zaman seçilen örneklerde fiilin, Herat nüshasında hep ön sıradan ünlülü biçimiyle, Fergana ve Mısır nüshalarında hep art sıradan ünlülü biçimiyle kullanıldığı görülecektir. Bu bilgiler ışığında *yorı-* fiili açısından Fergana ve Mısır nüshalarının Herat nüshasına göre daha eskicil nüshalar olarak öne çıktığını söyleyebiliriz.

5.2.3 /u/>/a/; /ü/>/e/ Değişmesi

u>a, ü>e değişmeleri Orta Türkçeden sonra yeni lehçe ve şivelerde görülür: ortu> orta, törü> töre, töpü> tepe (Eraslan 2012: 81, Ergin 2013: 82).

Beyit sırası	Herat nüshası (A)	Fergana nüshası (B)	Mısır nüshası (C)
15	töredgen	törütgen	törütgen
103	ķopartı	ķopurdı	---
692	töremiş	törümiş	törümiş
774	köderti	kötürdi	kötürdi
828	törem	törüm	törüm
883	töremiş	törümiş	---
1931	töre	törü	törü
3724	töredti	törütti	törütti
4745	töredgen	törütgen	törütgen
5449	köderti	kötürdi	kötürdi

töre sözcüğü Eski Türkçede *törü* “töre, kanun” (EDPT: 531b), *töre-* fiili de *törü-* “türemek, meydana gelmek” (EDPT: 536ab) şeklindedir. *kötür-* “götürmek, kaldırmak” fiili Çağatay Türkçesinde *köter-* biçimini almıştır (EDPT: 706a). Clauson (EDPT: 586a) bugün *kopar-* şeklinde olan kelimeyi Kutadgu Bilig’den alıntı yaptığı bir beyitte *kopur-* “yerinden kaldırmak” şeklinde okumuş ve *kopur->kopar-* gelişmesinin tarihî lehçelerdeki seyrine değinmiştir.

A nüshasında bu örnekler çoğaltılabilir. Ancak buraya eskicilik tespitinde kullanılmaya müsait olan az sayıda örnek alınmıştır. Yukarıdaki örnek kelimelere bakıldığında A nüshasında bir yerde /u/>/a/, dokuz yerde ise /ü/>/e/ değişmesinin gerçekleştiği görülür. Düzleşme hadisesinin yalnızca Herat nüshasında

gerçekleştiği görülmektedir. Bu açıdan sözcüklerin Eski Türkçedeki biçimlerinin yer aldığı Fergana ve Mısır nüshasının daha eskiçil nüshalar olduğunu söyleyebiliriz.

5.2.4. /d/>/d/>/y_z/ Değişmesi

Eski Türkçe döneminde söz içinde ve söz sonunda /d/ sesinin bulunduğu bazı sözcüklerdeki /d/ sesi, zaman içinde önce /d/ sonra /y/ olmuştur. /d/ sesinin /y/ olması Orta Türkçe (13-15 yy.) döneminde gerçekleşen bir ses olayıdır. L. Clark, M. Erdal, G. Doerfer gibi araştırmacılar Uygur Türkçesinde /d/>/y/ değişmesinin olduğu metinleri, genel olarak 13. yüzyıldan sonraya tarihlen-dirmişlerdir (Ağca 2006: 198). Ağca'ya (2006: 202) göre /d/>/y/ değişmesi 14. yüzyıl metinlerinde başlamıştır.

Beyit sırası	Herat nüshası (A)	Fergana nüshası (B)	Mısır nüshası (C)
376	oyıtğıl	oğunğıl	---
458	yayıltı	yağıldı	yadıldı
622	kıoytı	kıoğtı	---
1044	yasıltı	yağıldı	yadıldı
1143	toymaz	toğmas	todmaz
1298	yasıłza	yağılğay	yazılğa
1359	besütgey	beğütge	bedütge
1841	besür	beğür	bedür
2001	toyumsuz	toğumsuz	todumsuz
2003	toyar	toğur	todur
2197	yadığlı	yağığlı	yazığlı
2200	toyumaz	toğumas	todumaz
2556	yazlur	yağlur	yadlur
4224	yasıltı	yağıldı	yadıldı
4441	adğır	ayğır	adğır

Uyan- fiili ET'de *odun-* “uyanmak” şeklindedir. Clauson (EDPT: 62a), KB ve AT'ye atıfta bulunarak *uyan-* fiilini *odun-* şeklinde okumuş, Harezmi Türkçesinden itibaren *d>y* ses değişmesi neticesinde kelimenin *oyan-* *uyan* şekillerinin de görülmeye başladığını belirtmiştir. Nüshalara baktığımızda 376. beytin C nüshasında eksik olduğunu, B nüshasında sözcüğün ET'deki biçimi

mini koruduğunu, A nüshasında ise *d*>*y* değişmesi sonucunda *oyın-* şeklini aldığını görmekteyiz. Bu durumda B nüshasının daha eskicil, A nüshasının daha yenici olduğu söyleyebiliriz.

Tabloda *yad-* “yaymak” fiiliyle ilgili 6 örnek yer almaktadır. ET’de /*d*/ sesiyle *yadıl-* “yayılmak” şeklinde olan fiil, Karahanlı Türkçesinde *yad-* şeklini almıştır. Harezmi Türkçesi döneminden itibaren fiilin /*d*/>/*y*/ ses değişmesi sonucunda *yayıl-* biçimi de ortaya çıkmıştır (EDPT: 890a). Metinde tespit edilen 6 yerde *yad-* fiilinin /*d*/>/*y-z*/ ses değişmesine uğradığı görülmektedir. A nüshasında bu ses olayı bir adım daha ileriye gitmiş 5 sözcükte /*d*/>/**z*/>/*s*/ ses değişmesi ortaya çıkmıştır. Nüshalara baktığımızda B nüshasında 6 yerde de sözcüğün /*d*/ sesini koruduğu, A nüshasında bir yerde /*d*/>/*y*/, 3 yerde /*d*/>/**z*/>/*s*/ değişmesine uğradığı görülmektedir. C nüshasında ise sözcüğün iki yerde /*d*/>/*z*/ değişmesine uğradığı tespit edilmiştir. Ayrıca bu nüshada sözcük peltek /*d*/ sesiyle değil /*d*/ sesiyle yazılmıştır. Bu durum bir eskicilik göstergesi olabileceği gibi müstensih’in tercihi de olabilir. Çünkü yalnızca bu sözcük değil, peltek /*d*/ ile yazılması beklenen birçok sözcük de /*d*/ harfi ile yazılmıştır. Bu bilgilere dayanarak *yad-* fiili açısından A nüshasının daha yenici, B ve C nüshasının ise nispeten daha eskicil özellik sergilediğini söyleyebiliriz.

ET’de *kod-* “koymak, bırakmak” biçiminde yer alan sözcük, Harezmi Türkçesi eserlerinde *kod-*, /*koy-*, /*koz-* biçimlerinde görülmeye başlanmıştır (EDPT: 595b). Nüshalara baktığımızda 622. beytin C nüshasında yer almadığını, sözcüğün B nüshasında ET’deki biçimini koruduğunu, A nüshasında *d*>*y* ses değişmesi sonucunda *koy-* şeklini aldığını görüyoruz. Bu durumda A nüshasının daha yenici, B nüshasının daha eskicil olduğunu söyleyebiliriz.

Tabloda *tod-* “doymak” fiiliyle ilgili 4 örnek yer almaktadır. A nüshasında *toy-* biçiminde bulunan sözcük ET’de *tod-* şeklinde yer alır (EDPT: 451a). Harezmi Türkçesi döneminden itibaren fiil /*d*/>/*y*/ değişmesi sonucunda iki şekilli olarak görülmeye başlamıştır. Nüshaları değerlendirdiğimizde söz konusu sözcüğün B ve C nüshasında Eski Türkçedeki biçimini koruduğu, A nüshasında 4 yerde de /*d*/>/*y*/ değişmesine uğradığı görülmektedir. C nüshasında *yad-* fiilinde karşılaşılan durum *tod-* fiili için de geçerli olup sözcüğün peltek /*d*/ ile değil /*d*/ harfiyle yazıldığı görülmektedir. *tod-* fiili açısından A nüshasının, ses değişikliğinin söz konusu olmadığı B ve C nüshasına göre daha yenici olduğunu söyleyebiliriz.

Tabloda *bedü-* “büyüme” fiiliyle ilgili 2 örnek yer almaktadır. Eski Türkçede *bedü-* şeklinde yer alan sözcüğün, Harezmi Türkçesinden sonra /d/ > /y/ değişmesi sonucunda *beyü-* / *büyü-* şekilleri de ortaya çıkmıştır (EDPT: 299b). Nüshalardan tespit edebildiğimiz kadarıyla sözcüğün yalnızca A nüshasında ses değişikliğine uğradığı görülmüştür. Tabloda yer alan örneklerde sözcük *besü-* biçiminde ortaya çıkmıştır. A nüshasında /z/ > /s/ değişmesi sık görülen bir durumdur. Bu sözcük açısından da A nüshası diğer iki nüshaya göre daha yenici olan nüshadır. B ve C nüshası birbirine yakın durmaktadır.

adğır “aygır” Eski Türkçenin erken dönem metinlerinden beri görülen bir sözcüktür. Karahanlı Türkçesinde peltek /d/ sesiyle *adğır* biçiminde görülen sözcük, Harezmi Türkçesiyle birlikte /d/ > /y/ ses değişmesi neticesinde *ayğır* biçiminde de görülmeye başlamış, Çağatay Türkçesinde tamamen *ayğır* hâlini almıştır (EDPT: 47bb). Toplamda 3 yerde geçen *adğır* sözcüğünün nüshalar arasında ayrıştığı tek yer 4441. beyittir; ses değişmesinin gerçekleştiği nüsha B nüshasıdır. Diğer iki nüshada sözcüğün Eski Türkçedeki biçimi korunmuştur. Bu sözcük bağlamında B nüshası daha yenici nüsha olarak öne çıkmıştır. A ve C nüshaları ise daha eskici olan nüshalardır.

Seçilen örneklerden Herat nüshasında yer alan 7 kelimedede /d/ > /y/, 5 kelimedede /d/ > /*z/ > /s/; 1 kelimedede /d/ > /z/ ses değişmesinin gerçekleştiği, 2 kelimedede /d/ sesinin korunduğu; Mısır nüshasında 11 sözcükte /d/ sesinin korunduğu, 2 sözcükte /d/ > /z/ ses değişmesinin meydana geldiği; Fergana nüshasında bir sözcükte /d/ > /y/ ses değişikliğinin gerçekleştiği geri kalan örneklerin peltek /d/ sesinin muhafaza edildiği görülmüştür.

/d/ > /d/ > /y- z/ Değişmesi bölümünde yer alan veriler yorumlanınca Fergana ve Mısır nüshalarının Herat nüshasına göre daha eskici nüshalar olduğu ortaya çıkmıştır.

5.2.5. /ı/ > /u/; /i/ > /ü/ Değişmesi

Dudak uyumu Türkçenin geç dönemlerinde ortaya çıkan bir özelliktir. İlk dönem eserlerinde genelde dudak uyumu söz konusu değildir. Nüshalar içinde A nüshasında dudak uyumunun oluşmaya başladığı gözlenmektedir.

Beyit sırası	Herat nüshası (A)	Fergana nüshası (B)	Mısır nüshası (C)
86	bulut	bult	---

109	oꞗup	oꞗıp	---
547	süçüg	süçig	siyüçig
669	yoruꞗ	yorıꞗ	yorıꞗ
1160	oꞗudı	oꞗıdı	oꞗıdı
2072	süçüg	süçig	süçig
2337	çavuꞗmıꞗ	çawıꞗmıꞗ	çawıꞗmıꞗ
2366	toꞗuꞗğ	toꞗıꞗğ	toꞗuꞗğ
4094	unudma	unıtma	unıtma
4403	toꞗuꞗğlı	toꞗıꞗğlı	toꞗıꞗğlı
4669	toꞗup	toꞗıp	toꞗıp
5040	unuttı	unıttı	unıttı
5145	yoruꞗğlı	yorıꞗğlı	yorıꞗğlı
5222	süçüg	süçig	süçig
5409	unudma	unıtma	unıtma

Bulut sözcüğü Eski Türkçe döneminde ve *Kutadgu Bilig*'de *bulut* “bulut” şeklinde. Ancak Atebetül Hakayık'ın bazı nüshalarında sözcüğün ünlü yuvarlaklaşmasına uğramış hâli olan *bulut* biçimine de rastlanmaktadır (EDPT: 333ab). Sözcüğün eskicil hâli olan *bulut* biçimini barındıran B nüshası A nüshasına göre daha eskicidir. C'de ise bu beyit eksiktir.

Eski Türkçe boyunca *oꞗı*- “okumak, çağırma” fiilinin ikinci ünlüsü düz-dar olarak görülür. Ancak fiil, Orta Türkçe sonlarına doğru *oꞗu*- biçiminde ünlü yuvarlaklaşmasına uğramıştır. Çağataycada *oꞗu*- biçimindedir (EDPT: 79a). Tablomuzda 3 yerde geçen sözcüğün, A nüshasında üç örnekte de ünlü yuvarlaklaşmasına uğradığı, diğer iki nüshada herhangi bir ses olayının olmadığı görülmektedir. *Oꞗı*- fiili açısından da A nüshası yenici bir özellik sergilemektedir. Burada B ve C nüshası birbirine yakın durmaktadır.

Eski Türkçede *süçig* “tatlı, yiyecek şey” biçiminde olan kelimenin Orta Türkçe döneminden itibaren *süçüg* şekli de görülmeye başlanmıştır (EDPT: 796b-7a). Yukarıdaki tabloda 3 yerde geçen *süçig* sözcüğü, A nüshasında üç yerde ünlü yuvarlaklaşmasına uğramıştır. C nüshasında kelime bir yerde *siyüçig*, iki yerde de eskicil biçimiyle *süçig* şeklinde geçmektedir. B nüshasında ise 3 örnekte de eskicil biçim korunmaktadır. Veriler yorumlandığında B nüshasının en eskicil nüsha olduğu görülecektir. C nüshası bir örnekte B nüshasından

uzaklaşmaktadır. A nüshası ise üç örnekte de yuvarlaklaşma hadisesiyle yenicil bir özellik sergilemektedir.

Yorı- “yürümek” fiilinin isim hâli olan *yorık* “akma, huy, hareket” sözcüğünün ikinci ünlüsü Eski Türkçe ve Orta Türkçede düz-dardır (EDPT: 963). Tablomuzda yer alan iki örnekte yuvarlaklaşma hadisesi yalnızca A nüshasında görülmekte, B ve C nüshaları kelimenin Eski Türkçedeki aslı biçimi korumaktadır. Bu bağlamda A nüshasının yenicil, birbirine yakın duran B ve C nüshasının eskicil olduğunu söyleyebiliriz.

Eski Türkçede ikinci ünlüsü düz-dar olan *çawık-* “ünlenmek” fiili Harezmi Türkçesi döneminde yuvarlaklaşmış ve *çawuk-* biçiminde de kullanılmaya başlamıştır (EDPT: 396a). Sözcüğün yuvarlaklaşmış biçimi A nüshasında yer aldığı için bu nüsha yenicildir. B ve C nüshası sözcüğün Eski Türkçedeki biçimini koruduğu için eskicidir.

Eski Türkçede ikinci ünlüsü düz-dar olan *tokı-* “vurmak, döğmek” fiili DLT ve KB’de de *tokı-* şeklindedir. Harezmi Türkçesinden sonra Çağatay ve Batı Türkçesi döneminde yuvarlaklaşma hadisesi sonucu fiil, *toku-* biçimini almıştır (EDPT: 467a, 474a). Tablomuzda *tokı-* fiili ile ilgili üç örnek yer almaktadır. A nüshasında üç örneğin de yuvarlaklaşmaya uğradığı hatta *toku-ş+uğ* sözcüğünde yükleme hâli ekinin yardımcı ünlüsünün de dudak uyumuna bağlı olarak yuvarlaklaştığı görülmektedir. C nüshasında bir yerde, fiilin düz-dar ünlüsünün yuvarlaklaştığı, B nüshasında ise Eski Türkçedeki aslı şeklini koruduğu gözlenmektedir. Bu durumda en eskicil nüshanın B nüshası olduğunu, C nüshasının bir örnekte B nüshasından uzaklaşmasından dolayı nispeten yenicil bir özellik sergilediğini, A nüshasının ise üç yuvarlaklaşmayla en yenicil nüsha özelliği sergilediğini söyleyebiliriz.

Eski Türkçede *unut-* “unutmak” fiilinin ikinci ünlüsü düz-dardır. Harezmi Türkçesi döneminden sonra yuvarlaklaşma neticesinde fiilin *unut-* biçimi ortaya çıkmıştır (EDPT: 179b). Tablomuzda bu fiille ilgili üç örnek yer almaktadır. A nüshasında söz konusu üç örneğin ikinci ünlüsünün yuvarlaklaştığı görülmektedir. *unut-* fiili nüshanın tamamında büyük oranda yuvarlaklaşmıştır. B ve C nüshalarından fiilin ET’deki hâlini koruduğu görülmektedir. Bu açıdan A nüshasının yenicil, B ve C nüshasının eskicil olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca B ve C nüshaları burada da birbirine yakın durmaktadır.

Tabloya genel olarak baktığımızda, B nüshasındaki bütün sözcüklerin Eski Türkçedeki aslı biçimlerini koruduklarını, C nüshasında iki sözcüğün yuvarlaklaşma neticesinde yenicil özellik gösterdiğini, A nüshasında ise bütün sözcüklerin yuvarlaklaşmaya uğradığını görüyoruz.

/ı/>/u/, /i/>/ü/ Değişmesi için incelediğimiz örneklerden hareketle B nüshasının daha eskicil nüsha olarak öne çıktığını dile getirebiliriz. C nüshası iki yenicil sözcük yapısı dışında B nüshasına yakındır. A nüshası ise ele alınan yapıların tamamı yenicil olduğu için nüshalar arasında daha yenicil nüsha olma özelliğini taşımaktadır.

5.2.6 /t/>/d/ Ötümlüleşmesi

Söz içi ve söz sonunda bulunan /t/ sesi, bazı kelimelerde ötümlüleşerek /d/ olmuştur.

Beyit sırası	Herat nüshası (A)	Fergana nüshası (B)	Mısır nüshası (C)
69	edinti	itindi	itindi
88	tudtu	tuttı	---
350	ğudadğı	ğutadğı	---
823	adı	atı	atı
971	tudçı	tutçı	tutçı
1221	ada	ata	ata
1418	edme	itme	itme
1761	bayad	bayat	bayat
2532	edmek	etmek	etmek
3724	töredti	törütüti	törütüti
3835	adın	atın	aşın
4184	basıdma	basıtma	basıtma
5241	odaçı	otaçı	otaçı

Clauson (EDPT: 61a). *itin-* “süslenmek” fiilini *étin-* şeklinde kapalı e’li olarak transkribe etmiş ve fiilin bünyesinde yer alan /t/ sesinin 14. yüzyılda Batı Türkçesinde /d/’ye döndüğünü belirtmiştir. B ve C nüshalarında fiil, ET’deki şekliyle *itin-* biçiminde, A nüshasında ise yenicil olarak kabul ettiğimiz *edin-* biçimiyle kullanılmıştır.

Tut- “tutmak” fiili hem Eski Türkçe hem de Orta Türkçede *tut-* şeklindedir (EDPT: 451ab). C’de 88. beyit eksiktir. B’de fiilin Eski Türkçedeki *tut-* biçimi kullanılmıştır. A’da ikinci /t/ sesinin ötümlüleşerek /d/’ye değiştiği görülür, bu yenicil bir durumdur.

ĶutadĶu kelimesinin türediği *Ķut* “mutluluk” sözcüğünün son sesi ET ve OT’de ötümsüzdür (EDPT: 597a). Kelime B nüshasında ET’deki şeklini korumuştur. C nüshasında 350. beyit eksiktir. A nüshasında ise ötümlüleşme sonucu *Ķuta-* fiil tabanında /t/ > /d/ değişikliği olmuş ve yenicil özellik sergileyen *ĶudadĶu* sözcüğü ortaya çıkmıştır.

ET’de ötümsüz /t/ sesiyle *at* “ad” biçiminde yer alan sözcük, Batı Türkçesinde /t/ > /d/ değişmesi sonucunda ötümlüleşerek *ad* biçimini almıştır (EDPT: 32b-33a). B ve C nüshalarında eski biçimini koruyan sözcük, A nüshasında ötümlüleşerek *ad* biçimini almıştır. Bu durum A nüshasındaki biçimin yenicil, diğer iki nüshadaki şeklin eskicil olduğunu gösterir.

Tutış <*tutuş-* sözcüğünün /ř/ > /ç/ ses değişmesine uğramış şekli olan *tutçı* “durmaksızın, her zaman” biçimi Karahanlı Türkçesinde de bu şekilde yer alır (EDPT: 461b). B ve C nüshalarında *tutçı* olarak karşımıza çıkan kelime, A nüshasında /t/ > /d/ değişmesi sonucunda *tudçı* biçimini almıştır. Burada da A nüshası yenicil bir görünüm sergilemektedir.

Ata “baba” sözcüğü kullanılmaya başladığı Eski Uygur Türkçesinden bugüne bünyesindeki ötümsüz /t/ sesini korumaktadır (EDPT: 40ab). Bu kelime B ve C nüshasında ET’deki biçimiyle yer almakta, ancak A nüshasında sözcüğün /t/ > /d/ değişmesine uğradığı görülmektedir. A nüshası burada da yenicil özellik gösteren nüsha olarak karşımıza çıkar.

Clauson’un (EDPT: 385a) verdiği bilgilere göre *bayat* “Tanrı” kelimesinin son sesi ET’de dâhil olmak üzere Harezmi, Çağatay ve Osmanlı Türkçelerinde ötümsüz /t/ sesidir. B ve C nüshalarında kelime *bayat*, A nüshasında *bayad* biçimindedir. Burada da bir /t/ > /d/ değişmesi olduğu açıktır. Bu durum A nüshasını yenicil yapmaktadır.

Eski Türkçe ve Harezmi Türkçesinde *etmek - ötmek* “ekmek” şeklinde görülen (EDPT: 60a) sözcük, B ve C nüshasında *etmek* A nüshasında *edmek* biçiminde yer alır. A nüshasında kelimedeki /t/ > /d/ değişmesi meydana gelmiştir. Bu örneğe göre B ve C nüshaları daha eskicil, A nüshası daha yenicildir.

Törü- fiilinin faktitif şekli olan *törüüt-* “yaratmak” fiili, Eski Türkçeden Harezmi Türkçesinin sonuna kadar *törüüt-* biçimindedir (EDPT: 536ab). A nüshasında söz konusu /t/ faktitif eki ötümlüleşme sonucunda /d/’ye dönmüştür. Ancak B ve C nüshalarında eski biçimiyle yer alır. Meydana gelen ses olayından dolayı A nüshası yenici olan nüshadır.

ET’den bugüne hep /t/ sesiyle kullanılan *at* “at” sözcüğü (EDPT: 33a) A nüshasında ötümlüleşmiş olarak da görülmektedir. B ve C nüshasında sözcüğün ET’deki biçimi yer alır. Burada da yenici olan A nüshasıdır.

Basıt- “bastırmak” fiili (EDPT: 372) için *törüüt-* fiilinde yapılan açıklama geçerlidir.

Eski Türkçenin başından beri kullanılan *otaçı* “hekim” sözcüğü tarihî Türk Lehçelerin tamamında /t/ sesi ile yer alır (EDPT: 44a). Yukarıda açıklanan örneklerde olduğu gibi burada da ötümlüleşme yalnızca A nüshasında meydana gelmiş ve sözcük *odaçı* biçimini almıştır. Dolayısıyla A nüshası yenici nüsha olarak öne çıkmıştır.

Yukarıdaki tabloda yer alan örnekler bakıldığında A nüshasında geçen sözcüklerin tamamında ötümlüleşmenin gerçekleştiği görülür. Bu açıdan sözcüklerin ET’de biçimlerini koruyan B ve C nüshaları, A nüshasına göre daha eskidir. Söz konusu örnekler bakımından B ve C nüshası arasında fark yoktur.

5.2.7 /G/>/w/ Değişmesi

Bayit sırası	Herat nüshası (A)	Fergana nüshası (B)	Mısır nüshası (C)
653	yavuk	yağuk	yawuk
778	yavuk	yağuk	yağuk
1194	yavuk	yağuk	yağuk
1299	yavudma	yağutma	yağurma
4100	yavuk	yağuk	yağuk
4214	yavuk	yağuk	yağuk
5044	yavuk	yağuk	yağuk
5045	yavukluk	yağukluk	yağuluk
5313	yavuz	yağusa	yağusa
5356	yavuglı	yağuglı	yağuglı

Orhon, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesinin ilk metinlerinde *yaġu-* “yaşlaş-” biçiminde olan fiil, Atebetü'l-Hakayıktan itibaren /G/>/w/ değişmesi neticesinde *yawu-* şeklinde görülmeye başlanmıştır, Çağatay, Kıpçak ve Osmanlı sahalarında tamamen *yawu-* olmuştur. (EDPT: 898b). Aynı şekilde, *yaġu-* fiilinden türeyen *yaġuk* ismi de Harezmi Türkçesi dönemi metinlerine kadar ET'deki aslı biçimini muhafaza etmiş, bu dönemle birlikte sözcüğün *yawuk* şekli de kullanıma girmiştir (EDPT: 901a).

/G/>/w/ değişmesinin nüshalarda on yerde gerçekleştiği tespit edilmiştir. Herat nüshasında yer alan sözcüklerin tamamında, Mısır nüshasında ise bir kelimedede /G/>/w/ değişmesinin meydana geldiği görülmüştür. Fergana nüshasında ise tabloda yer alan sözcüklerin hiçbirinde bu ses olayı gerçekleşmemiştir. Bu tespitler /G/>/w/ değişmesi açısından Fergana nüshasının en eskicil nüsha olduğunu göstermektedir. Mısır nüshası bir sözcükteki yenici unsur dışında Fergana nüshasına yakın durmaktadır.

5.3 Söz Varlığı Bakımından Eskicilik

Karahanlı Türkçesiyle yazılmış eserlere baktığımızda bilinçli bir Türkçeciliğin varlığını görüyoruz. Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış Budist içerikli eserlerde karşılaşılan dinî terimleri Türkçeleştirme eğiliminin Kur'an-ı Kerim'in ilk çevirilerinde ve Kutadgu Bilig gibi eserlerde devam ettirildiği görülmektedir. Yusuf Has Hacib dinî terimleri Türkçeleştirmekte beis görmemiştir. Bu durum şimdiki kültürümüzde karşılaştığımız dinî terimlerin kaynak dildeki aslını koruma tutuculuğunun sonradan ortaya çıktığını göstermektedir.

İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasına paralel olarak Arapça ve Farsça kelimeler dilimize girmiştir. Ancak ilk dönem metinlerinde alıntı sözcük oranı düşüktür. Kutadgu Bilig nüshalarında da kimi Arapça sözcükler görülür. Ancak nüshalar arasında bu sözcüklerin yoğunluğu farklıdır. Yenici olduğunu düşündüğümüz A nüshasında bu oranın daha fazla olduğunu, ondan sonra C nüshasının geldiğini görüyoruz. Nispeten daha eskicil olduğunu düşündüğümüz B nüshasında Türkçe sözcüklerin daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Aşağıdaki tabloda nüshalarda aynı beyitte yer alan sözcükler yer almaktadır. Türkçe sözcük daha eski sayılarak Türkçe karşılığı barındıran nüsha daha eskicil kabul edildi.

Yenici unsur saydığımız Arapça ve Farsça alıntılarının yanı sıra nüshalarda yer alan bazı Türkçe kelimelerin Türkçenin sonraki dönem özelliklerini yansıttığı

da görülür. Bu durumda da önceki dönemin dil özelliklerini taşıyan sözcük eskicil olarak kabul edilmiştir.

Beyit sırası	Herat nüshası (A)	Fergana nüshası (B)	Mısır nüshası (C)
26	muķır	bütün	muķır
184	hem	ança	---
500	eş tost	iş tuş	iş dost
696	ķut	devlet	devlet
871	aciz	isiz	---
903	yokuş	ağış	---
1059	müşhil	ötrüm	ötrüm
1308	neng	māl	neng
1348	sevüg	ħabib	sewüg
1362	tağat	ķılmış	ṭā‘at
1644	müni	müni	‘ayıb
3858	tükel ök	temām ol	tükel ök
4496	evçi	ebçi	ebçi

26. beyit:

B'de: *Neteglikke kirme küdezigil köñül* [Nasılığına karışma, gözet gönlünü]

Barına bütün bolğıl amrul amul [Varlığına inan, huzur ve sükun bul]

Görüldüğü gibi B nüshasında “inanmak, güvenmek (to believe, rely on someone)” anlamında kullanılan *büt-* fiilinin (EDPT: 298b) isim hâli olan *bütün* “doğru, sahih” sözcüğü yer alırken, A ve C nüshasında aynı anlama gelen Arapça kökenli *muķır* “ikrar eden, onaylayan, doğrusunu söyleyen” sözcüğü (Devellioğlu 2008: 680b; Parlatır, 2006: 1129a) yer alır. Bu beytin asıl nüshada *muķır* sözcüğü ile mi yoksa *bütün* sözcüğüyle mi yazıldığı konusunda 25. beyit bize yardımcı olmaktadır.

Aya birke bütmiş tilin birle ög [Ey onun birliğine inanmış onu dilinle öv]

Köñül bütti şeksiz amul tuğıl ög [Gönül tereddütsüz inandı huzurlu tut aklını]

Beytin iki yerinde “inanmak, onaylamak” anlamında *büt-* fiilinin kullanılıyor olması B nüshasında yer alan *bütün* sözcüğünün daha eskicil olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Sözcük, orijinal nüshada muhtemelen *bütün*

idi, istinsah edilirken A ve C nüshasında *muķır* oldu. Bu durum Fergana nüshasının daha eskiçil olduğunu gösterir.

184. beyit:

B'de: *Tılg ögdüm ança ara söktüküm* [dili övmekteki ve arada bir sövmekteki]

A'da: *Tılg ögdüküm hem ara yesdüküm*

Fergana nüshasında Türkçe *ança*; Herat nüshasında ise Farsça kökenli *hem* bağlacı kullanılmıştır. C nüshasında 184. beyit eksiktir. *ança* Eski Uygur Türkçesinde sıklıkla olarak kullanılan bir sözcüktür (EDPT: 172b). Bu açıdan *ança*'nın geçtiği Fergana nüshasının daha eskiçil olduğunu söyleyebiliriz.

500. beyit:

B'de: *Yime tuttı iş tuş yakın kıldı öz* [yine eş dost edindi, onlara yaklaştı]

B nüshasında Türkçe+Türkçe yapıya sahip *iş tuş* “eş dost” ikilemesi yer alırken A ve C nüshasında Türkçe+Farsça yapıya sahip olan *iş dost* ikilemesi kullanılmıştır. *iş-êş* “arkadaş, yoldaş (companion, comrade) ve birinin eşi, dengi (one's equal)” anlamına gelen bir sözcüktür (EDPT: 253b). *Tuş* sözcüğü tek kullanıldığında “eşit, denk, muadil (equal, equivalent)” anlamında kullanılan bir kelimedir (EDPT: 558a).

Türk dili tarihi içinde ikilemelerin en yoğun kullanıldığı dönem Eski Uygur Türkçesidir. *êş* sözcüğü bu dönemde *adaş* ve *tuş* kelimeleriyle ikileme oluşturmuştur. “*êş tuş*” ikilemesi “*eş dost*” anlamına gelir (Şen 2002: 129). “*êş adaş*” ikilemesi de aynı anlama sahiptir (EDPT: 254a).

Fergana nüshasında geçen *iş tuş* ikilemesi Eski Türkçeden beri kullanılan bir ikilemedir, dolayısıyla bu ikilemenin geçtiği B nüshası, A ve C nüshasından eskiçildir.

696. beyit:

B ve C'de: *Kelip barmas erse bu devlet yana* [bu saadet tekrar gelip gitmese]

A'da: *Kelip barmaz erze bu kut kıw yana*

Eski Türkçede *ķut* “saadet, devlet” anlamında kullanılan bir sözcüktür. Sonraki dönemlerde *ķut*'un muadili olarak “baht, talih ve saadet” anlamına gelen *devlet* sözcüğü de kullanılmıştır (Parlatır 2006: 341a). Nüshalara baktığımızda *ķut* kelimesinin Herat nüshasında *ķut kıw* şeklinde ikileme oluşturduğu görülmektedir. Bu, Eski Türkçede kullanılan “uğur, baht” anlamına gelen bir ikilemedir

(Şen 2002: 179). Fergana ve Mısır nüshalarında *kut kıv* ikilemesi yerine *devlet* kelimesinin geçtiği görülür. Bu durum *kut kıv* ikilemesinin yer aldığı Herat nüshasının daha eskicil olduğuna işaret eder.

871. beyit:

B'de: *Bu edgü kişiler bolur mu isiz* [bu iyi kişiler kötü olur mu]
İsiz me urur mu kör edgüke iz [ve kötü (kişi) iyilik yoluna girer mi?]
A'da: *Bu edgü kişiler bolur mu aciz*
acizke urur mu kör edgüke iz

Eski Türkçede *isiz* “kötü, fena (evil, bad)” anlamında kullanılan sözcüklerden biridir (EDPT: 253a). Arapça kökenli ‘*aciz*’ sözcüğü Türkçede “zayıf, güçsüz, beceriksiz” anlamında kullanılmıştır (Devellioğlu 2008:07b). Fergana nüshasında Eski Türkçede kullanılan *isiz* sözcüğü yer alırken, Herat nüshasında Arapça kökenli *aciz* kelimesi kullanılmıştır. Mısır nüshasında söz konusu beyit eksiktir. Bu sözcük bağlamında Fergana nüshası eskicil olan nüshadır.

903. beyit:

B'de: *Bu edgü ağış teg ağır ağguka* [iyi, tırmanması zor yokuş gibidir]
A'da: *Bu edgü yokuş teg ağır ağguk*

ağış “yükseliş, çıkış” anlamıyla kullanılan bir sözcük olarak DLT’de yer almasına rağmen *yokuş* sözcüğü bu eserde yer almaz (Ercilasun vd. 2014: 543). Clauson (EDPT: 96a) *ağış* sözcüğüne sözlüğünde yer vermesine rağmen *yokuş* sözcüğüne yer vermemiştir. Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış kaynaklarda *yokuş* sözcüğüne rastlayamadık. Herat nüshasında yer alan *yokuş* sözcüğü sonradan ortaya çıkmış olmalıdır. O halde *akış* sözcüğünün geçtiği Fergana nüshasının eskicil olan nüsha olduğunu söyleyebiliriz.

1059. beyit:

B ve C'de: *ķayu aydı ötrüm içirgü gerek* [biri müşhil içirmek gerek dedi]
A'da: *ķayu aydı müşhil aş ed suv gerek*

ötrüm DLT’de “*müşhil*” şeklinde anlamlandırılmıştır (Ercilasun vd. 2014: 793). Clauson (EDPT: 66a), sözlüğünde sözcüğün KB ve DLT’de geçtiğini belirtmiş ve “purgative medicine, purge (müşhil ilacı, bağırsak boşaltma)” şeklinde tercümesini yapmıştır. Anadolu ağızlarında sözcüğün ötür-, ötürük şeklinde değişik biçimleri yaşamaktadır. Herat nüshasında geçen Arapça kö-

kenli *müşhil* sözcüğü “ishal veren, bağırsakları temizleyen, kazûrâtı kolaylıkla dışarı attıran ilaç” anlamıyla Türkçede yer alan bir kelimedir (Devellioğlu 2008: 741a).

B ve C nüshalarında ötrüm, A nüshasında Arapça kökenli *müşhil* sözcüğünün yer aldığı görülmektedir bundan dolayı A nüshasının yenici, diğer iki nüshasının eskicil olduğunu söyleyebiliriz.

1308. beyit:

A'da: *isizke yime ök nerek neñ tavar*

B'de: *isizke negülük kerek māl tavar* [Talihsiz mal mülk ne gerek?]

C'de: *isizke yime ök nerek neñ tavar*

Yukarıdaki beyitte yer alan *neng* sözcüğü Eski Türkçede “1. Hiçbir şey, her şey, 2. Şey, mal mülk” anlamlarında kullanılmış (EDPT: 778b), DLT’de “nesne, şey, mal” anlamlarıyla yer almıştır (Ercilasun vd. 2014: 768). *Māl* kelimesi ise dilimize Arapçadan girmiş olan “bir kimsenin tasarrufu altında bulunan değerli ve gerekli şey. 2. Varlık, servet, 3. Tüccar eşyası, emtia” anlamlarıyla kullanılan bir sözcüktür (Parlatır 2006: 1006a). Nüshalara bakıldığında A ve C nüshalarında *neng*, B nüshasında *māl* kelimesinin geçtiği görülür. Bu durumda Mısır ve Herat nüshasının bu kelime bağlamında daha eskicil olduğunu söyleyebiliriz.

1348. beyit:

A'da: *Sevüg sawçıka miñ meniñdin selām* [sevgili peygambere benden bin selam]

B'de: *habib sawçıka miñ meniñdin selām*

C'de: *Sewüg sawçıka meniñ miñdin selām*

sawçı kelimesi Eski Uygurca ve İslami dönem ilk metinlerinde “haberci, elçi, peygamber” anlamında yer almış, özellikle de Hz. Muhammed için kullanılmıştır (EDPT: 785a-b). Arapçadan dilimize giren *habib* sözcüğü metinlerimizde “1. Sevgili, yar. 2. seven, dost 3. Hz. Muhammed” anlamlarıyla yer almıştır (Devellioğlu 2008: 304a, Parlatır 2006: 544a). *sevüg* sözcüğü ise “sevgi, sevgili, sevilen (biri ya da bir şey)” anlamlarıyla Eski Türkçeden beri metinlerimizde yer alan bir sözcüktür (EDPT: 787b). “sevgili peygamber” ifadesi için A ve C nüshasında Türkçe kökenli *sevüg*, B nüshasında ise Arapça kökenli *habib* sözcüğü kullanılmıştır. Bu bilgiler ışığında B nüshasının yenici, A ve C nüshasının ise eskicil olduğunu söyleyebiliriz.

1362. Beyit:

A'da: *Kerek boldı emdi bu tağat tapuğ*
Ökünç boldı kılmış esizlik kamuğ

B'de: *Kerek boldı emdi bu kılmış tapuğ* [yapılan bu ibadetler şimdi gerek oldu]
Ökünç boldı kılmış isizlik kamuğ [yaptığı tüm kötülüklerden pişman oldu]

C'de: *Kerek boldı emdi bu ta'at tapuğ*
Ökünç boldı kılmış isizlik kamuğ

ta'at dilimize Arapçadan giren “Allah’ın emirlerini yerine getirme, ibadet” gibi anlamlara gelen bir sözcüktür (Devellioğlu 2008: 1009a). Fergana nüshasında *ta'at* yerine *kılmış* sözcüğü yer alır. Eski Uygur Türkçesinde şahit olunan dini terimleri Türkçeleştirme çabasının KB’de de devam ettirildiği bilenen bir durumdur (Eker 2006: 103-122). Bu açıdan Türkçe olan sözcüğü eskicil kabul edersek B nüshasının eskicil, C ve A nüshasının ise yenicil olduğunu söyleyebiliriz.

1644. beyit:

A ve B'de: *müni boldı erdem sözi boldı söz* [kusuru fazilet oldu, sözü söz oldu]
C'de: *ayyb boldı erdem sözi boldı söz*

Eski Uygur Türkçesinde “suç, kusur, günah” (Caferoğlu 2011: 133) anlamlarında kullanılan *mün* <*bün* sözcüğü için Clauson (EDPT: 347b) Kutadgu Bilig’de *erdem* sözcüğünün zıt anlamlısı olarak kullanıldığını söyler. *ayyb*, Türkçede “utanılacak şey, kusur, ayıp, leke” anlamlarında kullanılan, İslamiyet’le birlikte dilimize giren Arapça kökenli bir kelimedir (Devellioğlu 2008: 55a). Metinlere bakıldığında Herat ve Fergana nüshalarında *mün*, Mısır nüshasında *ayyb* sözcüğü görülür. Bu bağlamda Mısır nüshası yenicil nüsha olarak öne çıkar.

3858. beyit:

A'da: *kaşaşın tükel ök kişi ermişe* [kardeşin büsbütün ermiş kişi imiş]
B'de: *kaşaşın temām ol kişi ermişe*

C'de: *kaşaşın tükel ök kişi ermişe*

DLT’de (Ercilasun vd. 2014: 908) “tam, tamamı, hepsi, tamamen” anlamlarında yer alan *tükel* sözcüğü; Eski Uygur, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçelerinde “tamamı, bütün, tamamen (complete, entire, completely)”

anlamlarıyla kullanılmıştır (EDPT: 480b). *Temām* ise Arapçadan dilimize giren bir sözcüktür (Develloğlu 2008: 1071b). A ve C nüshalarında *tükel*, B nüshasında *temām* sözcüğünün geçtiği görülmektedir. Burada B nüshası yenici, diğer iki nüsha eskicil özellik göstermektedir.

4496. beyit:

Ada: *bedükreğ bolur bolma ewçi kulu* [daha büyük olur, sen kadın kulu olma]

B ve C'de: *bedükreğ bolur bolma ebçi kulu*

Ev sözcüğü Yazıtlar dönemi Türkçesinde *eb* “çadır, konut, karargâh” (Şirin 2016: 726b), Eski Uygur Türkçesinin erken dönem metinlerinde *eb* “*ev*” biçimi ve anlamıyla kullanılmıştır (Tekin 2013:52b). /b/>/w/>/v/ ses değişmesi neticesinde sözcük *ew/ev* biçimini almıştır. *eb*’den türeyen *ebçi-ewçi* “ev hanımı, eş, kadın (housewife, wife, women)” sözcükleri Eski Uygur Türkçesinde bir arada kullanılmıştır (EDPT: 6ab). Sözcüğün *ebçi* biçimi Memlûk Kıpçak Türkçesi metinlerinde de kullanılmıştır (Özkan 2000: 198). Kelimenin en eski biçimi *eb* olduğundan *ebçi* biçiminin geçtiği B ve C nüshası, *ewçi* biçiminin geçtiği A nüshasından daha eskicil olmalıdır.

Söz varlığı bakımından nüshaların değerlendirilmesi bölümünde on üç sözcük örnek olarak seçilmiştir. Bu sözcüklerden Herat nüshasında sekizinin yenici, beşinin eskicil; Fergana nüshasında dokuzunun eskicil, dördünün yenici ve son olarak Mısır nüshasında üç sözcüğün geçtiği beyit eksik olduğu için beşinin eskicil, beşinin yenici olduğu tespit edilmiştir. Veriler yorumlanınca Fergana nüshasının diğer iki nüshaya göre daha eskicil olduğu ortaya çıkmıştır.

SONUÇ

Bu çalışmada, mevcut Kutadgu Bilig nüshaları eskicil olan nüshayı tespit etmek üzere şekil, ses ve söz varlığı temelinde eskicilik değerlendirmesine tabi tutulmuştur.

6.1. Şekil bakımından karşılaştırma bölümünde *ayrılma durumu eki* ve *teklik ikinci şahıs emir eki* olmak üzere iki ek incelenmiştir.

6.1.1. Ayrılma durumu eki açısından karşılaştırma için metinlerden on altı örnek seçilmiştir. Ayrılma işlevi için Herat nüshasında dokuz kez {+tIn} bir kez {+dIn}, dört kez {+tAn}, bir kez de {+tA} ekinin geçtiği; Mısır nüshasında üç kez {+dA}, yedi kez {+dAn}, dört kez {+dIn}, bir kez de {+tAn} ekinin geçtiği görülmüştür. Fergana nüshasında on iki kez {+dA}, dört kez de {+dIn} ekinin

kullanıldığı tespit edilmiştir. Eski Türkçedeki bulunma-çıkma durumu eki olan {+dA} ekinin Fergana nüshasında diğer iki nüshaya göre çok daha fazla kullanılmış olması bu nüshanın daha eskicil olduğunu gösterir.

6.1.2. Teklik ikinci şahıs emir eki açısından nüshalar değerlendirildikten sonra {-GIn} emir ekinin Mısır ve Fergana nüshalarında tanıklanamadığı, Herat nüshasında ise sıklıkla yer aldığı görülmüştür. Bu ek, Harezmi Türkçesinde bile bir kez tanıklanamamıştır. Bu durum Fergana ve Mısır nüshalarının daha eskicil, Herat nüshasının yenici olduğunu bir göstergesidir

Şekil bakımından karşılaştırma bölümü genel olarak değerlendirildiğinde Fergana nüshasının en eskicil nüsha olduğu, ondan sonra Mısır nüshasının geldiği görülmektedir. Herat nüshası ise nüshalar içinde yenici olanıdır.

6.2. Ses bakımından karşılaştırma bölümünde /j/ > /c/ Değişmesi, Yori- Fiilinin Sıra Değiştirme, /u/ > /a/; /ü/ > /e/ Düzleşmesi, /d/ > /d̡/ > /y- z/ Değişmesi, /ı/ > /ul/; /i/ > /ü/ Değişmesi, /t/ > /d/ Ötümlüleşmesi, /G/ > /w/ Değişmesi, olmak üzere yedi ses olayı değerlendirmeye alınmıştır.

6.2.1. /j/ > /c/ Değişmesi bölümünde *ajun*, *erej* gibi sözcükler değerlendirilmeye alınmıştır. Mısır nüshasında bu sözcüklerin geçtiği her yerde /j/ sesini koruduğu Fergana nüshasında sözcüğün kimi zaman *ajun* şeklinde kimi zamanda *azun* şeklinde yazıldığı görülmüştür. Fergana nüshasında karşılaşılan bu durum müstensihnin noktalardan tasarruf etmek istemesiyle ilgili olabileceği gibi Uygur imlasında /j/ sesi /z/ harfi ile işaretlendiği için bu geleneğin devamıyla da ilgili olabilir. Öte yandan Uygur harfleriyle yazılmış olan Herat nüshasında /j/ sesinin /c/’ye döndüğü görülür. /j/ sesinin /c/’ye değişmesini yenici bir unsur olarak değerlendirmek gerekir. Bu bakımdan Fergana ve Mısır nüshaları /j/ sesi açısından Herat nüshasına göre daha eskicil olan nüshalardır.

6.2.2. Sıra Değiştirme bölümünde *yori-* fiili açısından nüshalar değerlendirilmiştir. *yori-* fiili üç nüshada da genellikle art sıradan ünlülü biçimiyle kullanılmıştır. Ancak seçilen örneklerde Herat nüshasında hep ön sıradan ünlülü, Fergana nüshasında hep art sıradan ünlülü, Mısır nüshasında ise bir kez ön sıradan ünlülü dört kez de art sıradan ünlülü biçimiyle kullanıldığı tespit edilmiştir. Fergana nüshası *yori-* fiili açısından nüshaların en eskicilidir. Mısır nüshası Fergana nüshasına yakın durmaktadır. Herat nüshası ise yenici özelliklerin en fazla olduğu nüshadır.

6.2.3 /u>/a/; /ü>/e/ Düzleşmesi bölümünde seçilen örneklerde Düzleşme hadisesinin yalnızca Herat nüshasında meydana geldiği, bir yerde u>a, dokuz yerde ise ü>e değişmesinin gerçekleştiği görülmüş, Fergana ve Mısır nüshalarında ise sözcüklerin Eski Türkçedeki biçimlerini koruduğu tespit edilmiştir. Bu bölümde de Fergana ve Mısır nüshaları daha eskicil nüshalar olarak öne çıkmıştır.

6.2.4 /d>/d̲>/y-z/ Değişmesi bölümünde ses değişmesine uğrayan sözcükler ele alınmıştır. Seçilen örneklerden Herat nüshasında yer alan yedi kelime-de /d̲>/y/, beş kelime-de /d̲>/*z>/s/, bir kelime-de /d̲>/z/ ses değişmesinin gerçekleştiği, iki kelime-de /d/ sesinin korunduğu; Mısır nüshasında on bir sözcükte /d/ sesinin korunduğu, iki sözcükte /d̲>/z/ değişmesinin meydana geldiği; Fergana nüshasında bir sözcükte /d̲>/y/ ses değişikliğinin gerçekleştiği, geri kalan örneklerde /d/ sesinin muhafaza edildiği görülmüştür. Sonuç olarak Fergana ve Mısır nüshalarının daha eskicil, Herat nüshasının yenicil nüsha olduğu ortaya çıkmıştır.

6.2.5 /ı>/u/; /i>/ü/ Değişmesi bölümünde değerlendirme için seçilen örneklerin tamamının Fergana nüshasında Eski Türkçedeki aslı biçimlerini korudukları, Mısır nüshasında ikisinin yuvarlaklaşma neticesinde yenicil özellik gösterdiği, Herat nüshasında ise, bütün örneklerin yuvarlaklaşmaya uğradığı görülmüştür. Bu bölümde de Fergana nüshası en eskicil nüsha olarak öne çıkmıştır. Mısır nüshası iki yenicil örnek dışında Fergana nüshasına yakındır. Herat nüshası ise yenicil örnekleri bünyesinde barındırdığı için en yenicil nüsha olma özelliği göstermiştir.

6.2.6. /t>/d/ Ötümlüleşmesi bölümünde on üç örnek değerlendirilmeye alınmış ve /t>/d/ ötümlüleşmesinin tamamının Herat nüshasında yer alan örneklerde gerçekleştiği görülmüştür. Fergana ve Mısır nüshalarında yer alan örneklerin tamamı Eski Türkçedeki biçimlerini korunduğu için bu nüshalar, Herat nüshasına göre daha eskicil bir özellik sergilemiştir.

6.2.7. /G>/w/ Değişmesi bölümünde on örnek değerlendirilmeye alınmış, Herat nüshasında yer alan örneklerin tamamının, Mısır nüshasında ise bir örneğin /G>/w/ değişmesine uğradığı görülmüştür. Fergana nüshasında ise tabloda yer alan örneklerin hiçbirinde bu ses olayı gerçekleşmemiştir. Bu tespitler, bu bölümde de Fergana nüshasının en eskicil nüsha olduğunu göstermiştir, Mısır nüshası yenicil bir örnek haricinde Fergana nüshasına yakın

durmuştur. Herat nüshası yenicil unsurları bünyesinde barından nüsha olma özelliğini sürdürmüştür.

6.3 Söz varlığı bakımından nüshaların değerlendirilmesi bölümünde 13 sözcük örnek olarak seçilmiştir. Bu sözcüklerden Herat nüshasında sekizinin yenicil, beşinin eskicil; Fergana nüshasında dokuzunun eskicil, dördünün yenicil ve son olarak Mısır nüshasında üç sözcüğün geçtiği beyit eksik olduğu için beşinin eskicil, beşinin yenicil olduğu tespit edilmiştir. Veriler yorumlanınca Fergana nüshasının en eskicil nüsha olduğu ortaya çıkmıştır.

Kutadgu Bilig nüshaları *şekil, ses ve söz varlığı* temelinde 10 bölümde incelenmiş, Fergana nüshasının bu 10 bölümün tamamında en eskicil nüsha olduğu ortaya çıkmıştır. Mısır nüshasının kimi bölümlerde Fergana nüshasına, kimi bölümlerde Herat nüshasına yaklaştığı görülmüştür. Dolayısıyla bu nüshanın ne Fergana nüshası kadar eskicil ne de Herat nüshası kadar yenicil olduğunu söyleyebiliriz. Herat nüshası ise 10 bölümün tamamında en yenicil nüsha olarak öne çıkmıştır.

Çalışmamızın sonucunda *şekil, ses ve söz varlığı* temelinde Fergana nüshasının diğer iki nüshaya göre daha eskicil olduğu anlaşılmıştır.

Açıklamalar

- ¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Dankoff 2015.
- ² Yazmadaki sayfa numarası.
- ³ Çalışmadaki beyit numaraları Arat 2007'deki sıraya göredir.
- ⁴ Yazmada sayfa numarası yoktur.
- ⁵ Örneğin, yazmanın 264 ve 265. sayfalarının orta kısımlarındaki yazılar rutubetin etkisiyle silinmiştir.
- ⁶ Örneğin, 1725. beyit B ve C nüshasında;
ağır neng kişike bu altun kümüş, “insan için altın (ve) gümüş kıymetli şeydir;
özün tutğuçı er kümüşdel den küşüş, (Ama) kendine hâkim olan kimse gümüşten daha kıymetlidir”
Biçiminde yer alırken, A nüshasında ikinci satırda “kümüştin köğüş” şeklinde bir ifade yer alır. *Küşüş* sözcüğü “*kıymetli, aziz*” gibi anlamlara gelen ve beytin anlamına da uygun düşen bir sözcüktür. A nüshasında yer alan köğüş, Türk dilinde tanıklanan bir sözcük değildir. Burada müstensihin kelimeyi yanlış yazdığı ve beyti anlamadan kopya ettiği söylenebilir. Metinde yer alan bu tür yanlışlıklar çalışmaya dâhil edilmemiştir.
- ⁷ Mısır nüshasında diğer nüshalardan farklı olarak üstünlü tenvin işaretinin de kullanıldığı görülmektedir. Bu işaret ayrılma durumu eki /dAn/ ve *sen, men* zamirlerinin yazımında

kullanılmıştır: den, dan ; men , sen (Ölmez 2014: 248-150).

- ⁸ Yori- fiilin ekleşmiş biçimi, şimdiki zaman eki olarak Türkiye Türkçesinde {-yor}, Halaç Türkçesinde {-or, -yor} biçimlerinde art sıradan ünlülü olarak kullanılmaktadır.

Kısaltmalar

A: Herat nüshası, **AT:** Atebetü'l- Hakayık, **B:** Fergana nüshası, **C:** Mısır nüshası, **DLT:** Dîvânü Lugâti't-Türk, **EDPT:** An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, **ET:** Eski Türkçe, **KB:** Kutadgu Bilig, **OT:** Orta Türkçe

Kaynaklar

- Ağca, Ferruh (2006). *Eski Uyğur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- ____ (2009). “11-12. Yüzyıllara Ait Maniheizt-Budist ve İslami Türkçe Metinlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Eski Türkçe Kavramı ve Sınırları”. *Türk Kültürü*: 1- 47.
- Arat, Reşit Rahmeti (1974). *Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ____ (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. Neşre haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya ve N. Yüce. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- ____ (2006). *Kutadgu Bilig. İstanbul: Kabalcı Yay.*
- ____ (2007). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Ata, Aysu (2010). “Moğol Fütuhâtı ve Doğu-Batı Türk Yazı Dili Kavramları Üzerine”. *Ankara Üniversitesi Türkoloji Dergisi* 17/1: 29-37.
- Ayazlı, Özlem ve Mehmet Ölmez (2011). “Eski Uyğurca Metinlerin Transkripsiyonunda Kullanılan Metinler ve İşaretler”. *Orta Asya'dan Anadolu'ya Alfabeler 29-30 Mayıs 2007. Eskişehir Bildiriler*. İstanbul. 43- 83.
- Caferoğlu, Ahmet (2011). *Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yay.
- Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Dankoff, Robert (1979). “Textual Problems in Kutadgu Bilig”. *Journal of Turkish Studies* 3: 89-99.

- _____(1983). *Yusuf Khass Hajib Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) A Turko-Islamic Mirror for Princes, Translated with an Introduction and Notes*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- _____(2015). “Kutadgu Bilig’in Metin Sorunları” Çev. Erdem Uçar. *Dil Araştırmaları* 16: 269-286.
- Devellioglu, Ferit (2008). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yay.
- Eker, Süer (2006). “Kutadgu Bilig’de (teñri ‘azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine”. *Bilig* 38: 103-122.
- Eraslan, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Ercilasun, Ahmet Bican (1984). *Kutadgu Bilig Grameri, Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yay.
- _____(2009). *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Ercilasun, Ahmet Bican ve Ziyat Akkoyunlu (2014). *Kâşgarlı Mahmud Divânı Lügâti’t-Türk Giriş- Metim- Çeviri- Notlar- Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon, Vol. I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- _____(2011). “Kutadgu Bilig Metni”. *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009)*. Haz. Musa Duman. Türk Dil Kurumu Yay. 201-208.
- Ergin, Muharrem (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım.
- Gabain, Annemarie von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Mehmet Akalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Güner, Galip (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Kesit Yay.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1997). *Harezmi Türkçesi Grameri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- _____(2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Karaağaç, Günay (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Karamanlioğlu, Ali Fehmi (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk Giriş. Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Koçoğlu, Vildan (2006). “An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish (EDPT)’in Söz Dizini”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 7/1: 111-149.

- Korkmaz, Zeynep (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Mert, Osman (2002). *Kutadgu Bilig'de Hal Kategorisi*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Nalbant, Mehmet Vefa (2008). *Divânü Lugâti't-Türk Grameri- I İsim*. İstanbul: Bilge Oğuz Yay.
- Ölmez, Mehmet (2003). "Çağataycadaki Eskiçil Ögeler Üzerine". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu 2003: Mustafa Canpolat Armağanı*. Ankara: 135-142.
- Ölmez, Zuhâl (2014). "Kutadgu Bilig'in Mısır Nüshasının Yazım ve Dil Özelliklerine Göre Değerlendirilmesi". *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (30 Eylül- 4 Ekim 2013) Bildiri Kitabı*. İstanbul Üniversitesi Yay. 241- 254.
- Özkan, Abdurrahman (2000). "Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkanî'nin Dil Özellikleri". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5: 177- 200.
- Öztürk, Rıdvan (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Özyetgin, A. Melek (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Paçacıoğlu, Burhan (2006). *VIII-XVI Yüzyıllar Arasında Türkçenin Söz Dağarcığı*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Parlatır, İsmail (2006). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yay.
- Röhrborn, Klaus (2010). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der Vorislamischen-Türkischen Texte aus Zentralasien*. Neubearbeitung, I. *Verben, Band 1: ab--ä-züglä* Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- _____ (2015). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen-Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, II. Nomina-Pronomina-Partikeln, Teil 1: aasvık*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Sarıkaya, Mahmut (2009). "Teklik İkinci Kişi Emir Çekimlerinin Anadolu ve Azerbaycan Ağızlarındaki Değişik Örnekleri Üzerine". *Türklük Bilimi Araştırmaları* 25: 145- 157.
- Şen, Serkan (2002). *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*. Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Şimşek, Yaşar (2014). "Yenisey Yazıtlarında Çıkma Hâli". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 3/4: 57- 70.

- Şirin, Hatice (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Taş, İbrahim (2009). *Süheyl ü Nev-bahâr'da Eskiçil Öğeler*. Konya: Palet Yay.
- Tekin, Talat (2003). *Orhan Türkçesi Grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi.
- _____(2013). *İrk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Tezcan, Semih (1981). “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine”. *TTK Belleten 178*: 23- 78.
- Toprak, Funda (2003). “Harezm Türkçesi ve Fiillerin Özellikleri” *Türk- Kırgız Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 13*: 105- 118.
- Üşenmez, Emek (2009). “Özbekistan Yazma Eserler Kütüphanesi”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 2/6*: 682- 689.
- _____(2013). *Kutadgu Bilig (Nemengan/ Fergana/ Özbekistan Nüshası Tıpkıbasım)*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- _____(2014). *Kutadgu Bilig (Herat, Viyana- Avusturya- Nüshası Tıpkıbasım)*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Üşenmez, Emek ve Erdem Uçar (2014). *Kutadgu Bilig (Kahire Nüshası Tıpkıbasım)*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Vardar, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yay.

The Comparison of Kutadgu Bilig Copies in Terms of Archaism

Abdullah Mert*

Abstract

Karakhanid Turkish had been used as common written language among Turks in the 11th and 12th centuries. Only few books written in Karakhanid Turkish could survive until today. One of these few books is Qutadgu Bilig. The manuscript written by the author of this book, which has three copies written at various times and in various places, is lost. This situation gave birth to the question about which one of the copies is more archaic. There is a general belief in Turcology about Fergana copy as being older in comparison with two other copies. In this study, the aforementioned belief was attempted to be scientifically proved by means of the linguistic evidences. Three copies of Qutadgu Bilig were compared to detect which copy is the closest to the manuscript written by its author. Copies were compared under three headlines as morphology, phonetics, and vocabulary. At the end of the assessment, it came out that the copy of Ferghana is more archaic compared to the other two copies, that the copy of Herat is the new copy; and it is concluded that the Egyptian copy stands closer to the copy of Ferghana.

Keywords

Old Turkic, Karakhanid Turkic, Qutadgu Bilig, archaism, spelling

* Res. Assist., Necmettin Erbakan University, Faculty of Social and Human Sciences, Department of Turkish Language and Literature - Konya/Turkey
amert@konya.edu.tr

Сравнение списков «Кутадгу Билиг» с точки зрения их архаичности

Абдуллах Мерт*

Аннотация

В 11-12 вв. караханидский тюркский язык стал общим языком тюркской письменности. Очень малая часть произведений, написанных на этом языке, дошла до наших дней. Одно из них – «Кутадгу билиг» («Благословенное знание»). Хотя оригинальная рукопись книги не дошла до наших дней, ее текст известен в трех списках, созданных в разное время. Это обстоятельство ставит вопрос о том, какой из этих списков более ранний. В тюркологии принято считать, что ферганский список более древний по сравнению с другими. В данной работе сделана попытка доказательства этого постулата с использованием данных языка. Проведено сравнение трех списков «Кутадгу билиг» с целью выявления наиболее ранней рукописи, используя морфологические, фонетические и словарные данные языка. Результаты исследования показали, что ферганская рукопись является более архаичной, а гератская – более поздней; согласно лингвистическому анализу, египетский список является более близким к ферганскому.

Ключевые слова

Кутадгу Билиг, архаичный, архаизм, караханидский тюркский язык

* Ассист., Университет Неджмеддина Эрбакана, факультет общественных и гуманитарных наук, отделение турецкого языка и литературы - Конья/Турция
amert@konya.edu.tr

